

УДК 002.2(477) "18/19"

Тетяна Каросва (Соломонова),
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Вінницького державного педагогічного
університету імені М. Коцюбинського

Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд

Українська лубочна книга розглядається у контексті формування вітчизняної масової літератури з книгознавчих позицій. Визначено специфічні риси, які виокремлюють її масив із загального потоку лубочної літератури Російської імперії.

Ключові слова: українська лубочна книга, масова література, офеня, видавець-лубочник.

Модернізаційні процеси у Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. стосувалися усіх сторін життя суспільства: економічного, політичного, соціального, культурного. Зародження масової культури стало одним із проявів цих змін. Вона формувалася як реакція на навколишнє буття, коли пересічній людині часто пред'являлися непосильні для її адаптації темпи життя, і несла на собі яскравий відбиток повсякденності, не претендуючи на інтелектуальну або духовну першість, виконуючи свою важливу роль: утвердження адаптаційних стратегій. У суспільстві, втомленому від сили-силенної змін та їхньої швидкості, зростало бажання "просто жити", яке збіглося із виникненням індустріальних можливостей для першої в історії Російської імперії споживачької революції [15]. Новій системі соціалізації індустріальної ери сприяло поширення масових комунікацій, серед яких у другій половині XIX ст. наперед висунулася книжка.

Подібні процеси відбувалися й в інших країнах Європи, починаючи з XVIII ст. Західноєвропейські дослідники (П. Берк [35], Р. Шартъс [36], Р. Шенда [37], М. Спаффорд [38] та ін.) вважають, що для задоволення нових "масових" потреб починають формуватися певні жанри та види літератури для народу. Якщо у тамтешніх країнах масова література як явище визначилася уже у другій чверті XIX ст., то в Російській імперії, за оцінкою американського дослідника історії читання Дж. Брукса, цей процес затягнувся до кінця XIX ст. і розвивався на основі своєї типології [2, с. 90—94]. Як і європейські дешеві видання, "народна" література мала вестити читача з соціальних низів у світ, повний видумки та уявлень, що його відкривало друковане слово. На думку вченого, збільшення кількості читачів та поява масової літератури у країні відбулися миттєво, а рівень читацької публіки був дуже низьким, оскільки й освітній був зовсім невисокий. Для таких читачів не підходили ні існуючі форми "високої" літератури, ні західні зразки, тому в Російській імперії формувалася власна масова література. Початок їй поклала лубочна література з новою тематикою, що висвітлювала проблему вибору: залишитися у селі чи мігрувати у місто; з акцентуванням на матеріальному та особистому успіху, традиційних цінностях [2, с. 90—94]. Найважливішим наслідком від читання подібної літератури був, можливо, підсвідомий вплив, який заціпав структури уявлення

особистості. Читання давало можливість відкрити нові моделі поведінки і власної особистості загалом, персонажі ставали зразками для наслідування.

Із Дж. Бруксом погоджується сучасний російський історик та соціолог читання А. Рейнблат, який вважає лубочну літературу оригінальним способом творення літератури для народу, що "...займала проміжну позицію між фольклором та власне літературою, вона вже перестала бути фольклором, але ще не стала літературою у справжньому значенні цього слова"; "тип читачів лубочної літератури у соціокультурній структурі суспільства займає проміжне місце між фольклорною традицією та читачами вищих "поверхів" літератури" [25, с. 364—365]. У російській гуманітарній науці сьогодні лубочна література оцінюється як своєрідний прототип масової літератури, який міг формуватися тільки в умовах Російської імперії.

Метою пропонованої статті є книгознавча характеристика української лубочної книги як оригінального способу формування української масової літератури на підросійських теренах. Хоча остання яскраво проявилася тільки у 1920-х роках, коли з'явилися оригінальні твори з фантастики, пригодницьких і розважальних жанрів.

Найважливішою проблемою досліджуваного питання демонструє еволюцію ставлення до лубочних видань з боку офіційної науки від повного заперечення у XIX ст. до захоплення на початку XXI ст. Якщо лубочна картинка "легалізована" уже достатньо давно (серед її дослідників-мистецтвознавців склалися навіть традиції вивчення та репрезентації), то лубочна книга залишається малодослідженою. Текстом лубка займаються літературознавці та фольклористи, а от саме поєднання тексту та зображення практично не досліджується. Можливо, російський науковець Ю. Лотман чи не першим звернув увагу на те, що комерційні уявлення про читача та його діяльність розвивалися у XVIII ст. по лінії взаємодії останнього з низькою літературою [16]. На тлі його міркувань помітно, що тематичний репертуар лубочної книги у системі її видання, розповсюдження та використання маловивчених. У досліджуваній період лубочна література маркувалася як "низька" на відміну від "високої", яка розглядалася як соціально корисне читання. І тільки з часом науковці звернули увагу на її оригінальність та значущість у формуванні народної культури. У результаті досліджень

А. Блюма [1], А. Рейтблата [25; 26], американця Дж. Брукса [2; 34], сьогодні російська лубочна книга оцінюється як елемент формування масової культури другої половини XIX — початку XX ст. [26], причому на відміну від західноєвропейської практики, специфічною рисою її розвитку вважається незначна роль представників вищих верств суспільства у процесі її творення.

Українська лубочна книга ще не стала об'єктом всебічного аналізу. Попри те, що її сучасники у 1890—1910-х роках неодноразово зверталися до міркувань про неї, наші сьогоденні вчені воліють її ігнорувати. Уже з 1890-х років на сторінках львівських журналів "Зоря" [3; 14; 33], "Літературно-науковий вістник" [12], згодом у "Киевской старине" [6; 7] представники української інтелігенції регулярно зверталися до цієї теми. З 1908 р. В. Доманицький [8] та його послідовники [32] у бібліографічних оглядах української книговидавничої продукції навіть аналізували лубочну літературу як окрему структурну одиницю українського репертуару.

Завдяки діяльності вітчизняних бібліографів та бібліотекарів ми вже маємо низку бібліографічних покажчиків, що репрезентують репертуар української книги й стали основою джерельної бази цієї публікації [9; 13; 27; 30; 31]. На жаль, специфіка створення та побутування лубочної книги не сприяли її збереженню. Вона призначалася винятково для соціальних низів, друкувалася на поганому дешевому папері, мала невеликий обсяг і в умовах дефіциту книг зачитувалася, тодішні бібліотеки та представники інтелігенції не збирали подібні видання, відповідно сучасні бібліографічні покажчики репрезентують тільки їхню частину. Крім того, покажчик "Книга в Україні. 1861—1916" [13] ще не завершений, тому у публікації ми не можемо оперувати статистичними даними у більш-менш повному обсязі. Складність також й у тому, що за бібліографічним описом іноді важко судити про лубочний вигляд видання, тому лубочною ми вважали всю україномовну продукцію тих видавців, яких сучасники називали лубочниками. Виняток робився для тих видань, що впевнено можна вважати звичайними. Це стосувалося деяких видань С. Гомолінського та І. Ситіна, виконаних на замовлення українських діячів.

Під масовою літературою традиційно розуміють сукупність літературних жанрів і форм спрощеного характеру, звернених до некваліфікованого читача, який сприймає твір без рефлексії з приводу його художньої природи. Як відзначав Ю. Лотман, подібна література "у певному колективі буде усвідомлюватися як культурно повноцінна", водночас "у тому ж суспільстві мають діяти і бути активними норми і уявлення, з точки зору яких ця література не тільки оцінювалася б надзвичайно низько, але вона як би і не існувала зовсім" [17]. Вона буде оцінюватися як "погана", "груба", "вульгарна". З такої точки зору лубочна література повністю відповідає цьому визначенню. Показово, що такі представники української громадськості, як В. Доманицький, оцінював її як "мотлох та сміття" [8], С. Єфремов — "макулатуру" [11, с. 168], І. Огієнко — "примітивну літературу" [21].

Поняття "лубок" щодо друкованої продукції закріпилося тільки у XIX ст. Сама технологія виготовлення друкованих картинок прийшла в Росію через Україну та Білорусь. Наприкінці XVIII ст. з'явилися книжкові видання, що мали специфічний зміст та оформлення — барвисту (лубочну) картинку на обкладинці, збільшений розмір шрифту. Лубочна книга як оригінальний вид книжкової продукції сформувався саме на теренах Російської імперії. Від початку вона ґрунтувалася на використанні літературних прийомів як іноземної літератури, так і власного матеріалу. Поступово сформувалося кілька тематичних напрямів цього асортименту друкованої продукції: релігійний та морально-повчаль-

ний; історико-героїчний; казково-оповідальний; так звана "повсякденна" література: календарі, збірники анекдотів, сонники, оракули, що призначалася невибагливому читачу. Її існування та розвиток регулювалися насамперед ринком і комерційним успіхом. Із зростанням читацької аудиторії вона проникла в усі соціальні верстви суспільства, стала улюбленим читанням соціальних низів.

Лубочній книзі був притаманний особливий спосіб розповсюдження. З одного боку, в імперії не існувало стаціонарної книготорговельної мережі, а з іншого, книга користувалась попитом, його почали задовольняти так звані "офені", або "ходешчики", — дрібні торговці, які ходили по ярмарках та населених пунктах, пропонуючи свій товар. Головний центр виробництва лубочної літератури знаходився у Москві, а поширювали її торговці із сусідніх губерній.

У підросійських українських губерніях офені насамперед засвоїли ярмарковий простір. Уже у 1850—1860-х рр. на всіх ярмарках можна було придбати лубочну літературу. Причому терени українських губерній були чітко розподілені в обслуговуванні між офенями з різних губерній. Так, Лівобережною Україною опікувалися вихідці з Костромської губернії, Правобережною — з Ковровського повіту Володимирської губернії [4, с. 533]. Книжковий крам на українських ярмарках традиційно розташовувався у галантерейних рядах. Треба відзначити, що, на відміну від російських та лівобережних українських губерній, на Правобережній Україні офені не торгували у віддалених селах. Крім того, хоча в українських губерніях так і не отримали широкого розповсюдження польські й німецькі гравіровані та літографовані картинки, на Правобережжі католицьке населення із задоволенням купувало їх.

Розуміючи, що у читацькому середовищі українських губерній радо придбають лубочну літературу з місцевим колоритом, видавці скористалися такою можливістю. Тому якщо спочатку поширювали традиційну російську лубочну літературу, то пізніше з'явилися російськомовні твори української тематики: "Наймичка. Повесть из малороссийской жизни", "Иван Степанович Мазепа — малороссийский гетьман", "Наталка-Полтавка. Повесть из малороссийской жизни", "Ведьма из-за Днепра" тощо. Величезну популярність мали й численні лубочні переробки творів М. Гоголя. Існувало близько двадцяти лубочних "Тарасов Бульб" [24; 29], що друкувалися під різними назвами, типу "Тарас Бульба, или Запорожская Сечь: историческая повесть из казачьей жизни" (вид. С. Абрамов, М., 1885), "Тарас Бульба, атаман запорожцев" (вид. І. Ситін, М., 1891), "Тарас Бульба, или Измена и смерть за прекрасную панну" (вид. А. Сазонов, М., 1899), "Тарас Бульба, повесть из жизни запорожских казаков" (вид. Т. Губанов, К., 1899), "Тарас Бульба: повесть из казачьей жизни запорожцев" (вид. І. Морозов, М., 1900). Або навіть у такому варіанті: "Приключения казацкого атамана Урвана: историческое предание" (вид. С. Губанов, М., 1884), "Егор Урван, атаман запорожского войска: историческая повесть" (вид. І. Ситін, М., 1899), "Разбойник Тарас Черномор" (вид. І. Ситін, М., 1889). Інші твори М. Гоголя української тематики також зазнали численних переробок. "Три ночі у гроба красавиці" (вид. І. Ситін, М., 1887) — обробка оповідання "Вій" — витримала 14 перевидань. "Страшний колдун, или Кровавое мщеніе: старинная повесть из казачьей жизни" (вид. І. Ситін, М., 1884) — обробка оповідання "Страшна помста" — 12 разів передруковувалася тільки цим товариством [5].

І. Ситін згадував історію випуску "Страшного колдуна": "Приходить до мене один із наших авторів (з Нікольської) і приносить рукопис під заголовком: "Страшний чаклун". Подивився я рукопис, бачу: написано складно, а головне, дуже вже пристрасно; такі пристрасті — просто волосся дибки стає.

Ну, думаю, ця книга неодмінно піде. Купив рукопис, заплатив автору п'ять рублів, віддав до друку. Віддрукували 30 000. І що б ви думали? Нарозхvat! Так сподобалася, так сподобалася! Наказав ще 60 000 друкувати" [23, с. 177].

Так, завдяки "пристрастям" лубочного оповідання І. Ситін випустив видання накладом у 90 тис. пр., у той час як середній тираж книг великих комерційних видавців, наприклад А. Маркса, який викупив авторські права на твори М. Гоголя і друкував їх для всієї Російської імперії, звичайно не перевищував 25 тис. пр. [10, с. 8]. Крім того, лубочні видавці постійно передруковували випущені ним книги, тому й не дивно, що серед соціальних низів такі твори, як "Страшний кодун", "Егор Урван", "Три ночі у гроба красавиці", були популярніші, ніж "Страшная месть", "Тарас Бульба", "Вий".

Переробляли також твори відомих українських письменників. Наприклад, знаменитого "Назара Стодолю" Т. Шевченка на замовлення московського лубочного видавця Є. Губанова п'ять разів перевидавали як повість "Галя и Назар, или Добро за зло" (М., 1890).

Водночас серед низового українського читача існував попит на україномовну книгу, але цензурні обмеження ускладнювали розвиток цього сегмента книжкового ринку. І все ж з другої половини 1880-х років комерсанти почали продукувати лубочну літературу українською мовою. Безпосереднім поштовхом до розвитку українського лубка послужили законодавчі рішення російської влади. У 1881 р., коли до Емського указу було внесено деякі зміни, зокрема дозволено друкувати народні пісні та казки, театральні вистави і співи українською мовою, хоча й з особливого дозволу генерал-губернатора, з'явилася можливість друку численних пісеньників, збірок жартів, анекдотів та казок. Це й задало тон лубочного друку українською мовою. Крім того, циркуляром Міністерства внутрішніх справ № 2783 від 12 липня 1881 року губернаторам рекомендувалося не перешкоджати діяльності торговців лубочними виданнями, оскільки їхній товар, на думку влади, відповідає народному менталітету, поширення цієї літератури не має згубних наслідків для державної влади [22, с. 10].

Саме у 1880-х рр. засновують свій бізнес київські видавці лубочної літератури. Одним із найвідоміших комерсантів був Тимофій Олександрович Губанов, який починав у Москві, а згодом у середині 1880-х років переніс основну свою діяльність на українські терени. Пізніше (1913) справу успадкував його син Іван Тимофійович. На основі наявних томів науково-допоміжного ретроспективного покажчика "Книга в Україні. 1861—1917" можна припустити, що він випустив друком понад 400 видань і був на українських землях найпродуктивнішим лубочним видавцем. Спочатку Т. Губанов продукував традиційну російську лубочну книгу і розповсюджував її на українських теренах. Через конкуренцію з російськими лубочниками був вимушений враховувати специфічні місцеві запити, тому почав випускати, наприклад, такі романи, як О. Невзорова "Іван Степанович Мазепа — малоросійський гетман" (К., 1895) і "Гетман Богдан Хмельницький, или Присоединение Малороссии" (К., 1897). Популярність творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка серед українського населення змусила його звертатися до спадщини цих представників красного письменства. Його фірма, спекулюючи на шевченківській тематичі, випускала також пісеньник "Украинский кобзарь" (К., 1898). За матеріалами репертуару української книги [9; 13; 27; 30; 31] з 1894 р. Т. Губанов надрукував як мінімум 29 україномовних лубочних видань. Поширенням для його видань був наклад у 8 тис. пр., хоча популярна повість "Наймичка" (обсягом 72 стор. — 1-ше вид., 102 с. — 2-ге вид.) двічі перевидавалася накладом по 12 тис. пр., а три

перевидання пісеньника "Українській кобзарь" мали загальний наклад 36 тис. пр. [27].

Тимофій Олександрович, друкуючи українську книгу, насамперед залишався комерсантом і не гребував нічим для заробляння грошей. Хоча її випуск приносив йому зиск, але прибутки можна було ще збільшити, якщо обійти авторські права. Так, 1901 р. без відома укладача, українського письменника Б. Грінченка, Т. Губанов випустив популярний збірник анекдотів та оповідань "Весельй оповидач", до якого приєднав інший грінченківський збірник, що раніше друкувався окремою книгою "Казки та оповідання". З цього приводу письменник відкрито звинуватив видавця у плагиаті, звернувшись з відкритим листом у "Київську газету", де, зокрема, було сказано: "...ні за це поєднання двох зовсім різних речей, ні за грубі коректурні помилки та безглуздий малюнок на обкладинці згаданої книжки я не беру на себе відповідальності, тому що передрук зроблений п. Губановим без мого відома, самовільно, за що видавець притягається мною до відповідальності" [6].

Уперше ці збірки, як багато інших творів Б. Грінченка, друкувалися іншим київським лубочним видавцем С. Гомолинським, який за матеріалами репертуару підготував 33 україномовні видання. Серед інших великих видавців-лубочників слід згадати київського підприємця В. Наголкіна (9 україномовних видань), харківського — Ф. Михайлова (11), московського — Є. Губанова (23). Відомий російський видавець І. Ситін, який починав як лубочник, також бачив можливість заробити на українській книзі. Уже будучи одним із провідних видавців Російської імперії, він надрукував 22 україномовних видання. (До речі, одним із перших серед видавців-лубочників звернувся до спадщини українських письменників, зокрема ще наприкінці 1870-х рр. випустив "Наталку-Полтавку" І. Котляревського [19, с. 7]).

Друкували лубочники "більше всякої макулатури, надто якщо вона претендувала на звісний "малоросійський гумор" (твори П. Раєвського, В. Жуковського, Г. Бораковського і багато інших цілком самородних, здебільшого віршованих та драмованих писаннів)" [11, с. 168]. Серед цих видань багато було всіляких збірок анекдотів, гумористичних оповідань української тематики з характерними назвами: "Довгозяка Хвеська" (вид. С. Гомолинського, К., 1889), "Смиховыны" (вид. С. Гомолинського, К., 1890), "Торбына смиху та мишок реготу" (вид. С. Гомолинського, К., 1891), "Смісь, регочьсь, та за боки берьсь" (вид. І. Губанова, К., 1910), "Не любо — не слухай, брехать — не мишай" (вид. бр. Єфремових, Од., 1903), "Сим кип брехеньок: Торбына смиху людям на потиху" (вид. Т-ва І. Ситіна, М., 1905), "Ой, Кум до Кумы" (вид. торгового дому Є. Коновалова та К°, М., 1914), "Жартльвий Петро" (вид. Н. Губанова, Од., 1907); "Дванадцять кіп брехні та мішок правди: збірник веселих українських оповідань, козацьких брехеньок, жартівливих пісень і дечого другого, веселого й чудного, всім людям на втіху для реготу й сміху" (К., 1909), "Гоп чук чумандра, розвеселая хандра" (вид. Т. Губанова, К., 1912); "Весела нісенітниця, або Козацьке "Не любо — не слухай"" (вид. С. В. Півня, Х., 1914).

Привертає увагу кількість друкованих пісеньників з українськими піснями, якими намагалися задовольнити попит. У 1905 р. на сторінках журналу "Киевская старина" В. Данилов подав відомості про 18 назв пісеньників ("Спивака", "Очи твои сгубили меня", "Молодий чумак", "Черноморец", "Гопак") у 27 виданнях за 30 років, що вишли після Емського указу [7]. Крім народних пісень, ці збірники містили твори, авторами яких були представники красного письменства, насамперед І. Котляревський та Т. Шевченко, а також Б. Грінченко, С. Руданський. Видавці у підза-

головках видань уточнювали, що пропонуються "малоросійські пісні знаменитих письменників Шевченка, Котляревського та ін."

Специфічність розвитку української літератури проявилася у надзвичайній популярності певних авторів серед широкої читацької аудиторії. Сільська тематика, що становила основу творчості більшості вітчизняних письменників, була зрозумілою та близькою місцевому читачу. Ще у 1880-х рр. українські лубочні видавці звернулися до використання творів красного письменства, що було нетиповим для російської практики, де це явище поширилося пізніше і через інші причини. Відомий російський книгознавець М. Рубакін з цього приводу зазначав, що у 1890-х рр. до звичного лубочного репертуару видавці почали включати твори російських письменників-класиків, наслідуючи практику демократичної громадськості, яка, розгортаючи у цей час масовий друк дешевих видань для народу, активно використовувала спадщину класиків [28]. Українські комерсанти найчастіше зверталися до творчості П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка. Так, ще на початкових кроках української лубочної книги В. Наголкін видрукував твори Т. Шевченка "Наймичка" (К., 1885), "Катерина" (СПб., 1887), С. Гомолінський — його ж "Невольника" (К., 1886).

Ще одним поширеним способом заробити гроші була переробка популярних російських лубочних книжок на український манер. Наприклад, відомого "Бову Королевича" перевидали українською із підзаголовком "Чоловик Полтавський, богатырь басурманський" (К., 1896), відому арабську казку — як "Дивку-чорнобривку и сорок розбийників" (К., 1890).

Зростання кількості українських лубочних видань привернуло увагу української громадськості. 1893 р. на сторінках львівського журналу "Зоря" А. Кримський розмістив, мабуть, перший огляд подібної літератури, який охопив

34 видання з 1887 р. [14]. З 1905 р. з призупиненням цензурного переслідування репертуар української книги динамічно зростав. Прикметно, що вже у бібліографічному огляді україномовної продукції за 1908 р. В. Доманицький виділив окремий підрозділ "лубочна література" серед інших десяти [8]. Тобто на 1908 р. цей книжковий масив являв собою серйозний сегмент книжкового ринку. Підтвердженням став й огляд "української популярної літератури за 1909 р.", розміщений М. Залізником у львівському журналі "Літературно-науковий вісник". Причому позиція автора в оцінці такої комерційної літератури дещо змінилася у бік її схвалення: "У нас звичайно висловлюється думка, що така лектура дуже шкідлива для народу. Ми переглянули майже всі "лубочні" видання за 1909 р. і прийшли до іншого висновку. Правда, назвати сю літературу пожиточною не можна, й для того треба старатися, щоб витиснути її українськими книжками з більш ідейним змістом. Однак в більшості випадків і шкідливими такі книжки назвати не можна — вони містять у собі в українській мові різні анекдоти, оповідання, байки, казки, пісні, котрі можуть бути цікавою і нешкідливою лектурою для селян і робітників, добра ж їх сторона в тім, що вони привчають широкі маси народу до українського слова, до української книжки. А що сі книжки дійсно широко ідуть, се знаємо з того, що найменший наклад кожної такої книжки — 6 тис., а часто й 9, і 12 тис., до того ж деякі з них виходять четвертим накладом" [12, с. 594]. Сучасники відзначали, що українські лубочні видання користувалися шаленою популярністю. За кілька тижнів тираж розходився, звідси постійні перевидання цих книг [7].

За даними сучасного вітчизняного дослідника М. Низового [20], за 1908—1913 рр. випуск україномовної лубочної літератури можна представити у вигляді таблиці:

Таблиця

Випуск української лубочної книги (1908—1913)

1908		1909		1910		1911		1912		1913		1908—1913	
назв	тираж	назв	тираж	назв	тираж	назв	тираж	назв	тираж	назв	тираж	назв	тираж
10	99 000	14	133 000	10	111 000	9	160 800	20	173 760	20	171 000	83	848 560

В українському книговидавничому репертуарі 1908—1913 рр. лубочна література (83 назви) займала далеко не перші місця за кількістю назв видань, адже інші тематично-цільові напрями друку були представлені більшою кількістю: поезія — 162 назви, проза — 174, драматургія — 154, наукові та публіцистичні — 194, музичні твори — 180. Жоден із цих напрямів не мав такого високого сукупного накладу як лубочні видання — 848,56 тис. пр. Наступний за ним сукупний наклад мали поетичні видання, що вийшли друком у 585,9 тис. пр. [20, с. 164]. Частка лубочних видань у щорічному сукупному накладі видань репертуару української книги коливалася від 16% до 23,5%. Загалом, лубочна література за кількістю назв видань у репертуарі 1908—1913 рр. охоплювала лише 6%, але її наклад (тобто потенційна поширеність) — п'яту частину (20,6%) усіх українських книжок [20, с. 166]. Крім того, лубочні видання вирізнялися й середніми накладками — понад 10 тис. пр. кожне. Тут можна було навіть зустріти сорокатисячний тираж твору Т. Безшляха "Не люблю — не слухай, брехать — не мишай" (Од., 1911) [32]. (Як тут не згадати сучасні книговидавничі реалії!).

Успішна комерційна діяльність лубочників та приклад російської інтелігенції, яка, налагодивши контакти з лубочником І. Ситніним, заснувала видавництво "Посередник", що спеціалізувалося на випуску якісної змістовної літератури для народу, підштовхнуло українську громадськість також до спроби співпраці з лубочними видавцями. На жаль, спільна діяльність виявилася малорезультативною [18, с. 258].

На початок ХХ ст. у загальноросійському книговидавничому репертуарі розважальні жанри отримали значне поширення. Завдяки розвитку книготорговельної мережі вони були доступні у будь-якому куточку імперії. Гедоністична та компенсаторська функції такої літератури в українських реаліях не спрацьовували сповна через мовні обмеження. Існуючий в українському суспільстві попит могла б задовольнити своя оригінальна масова література. Але освічена частина українського суспільства, яка отримувала освіту російською мовою і була добре обізнана з російською масовою літературою, традиційно (як й російська інтелігенція) вважала її другорядною, такою, що не розвиває смак читача, і не бачила сенсу в її розвитку. На характер українського культурного руху ХІХ ст. вплинув значною мірою позитивізм, визначивши його "антирозважальний" характер. Ідея популярного читання як така не визнавалася у середовищі свідомої інтелігенції, яка була переконана, що її завдання — просвіщати соціальні низи. Панувала думка, що прості читачі надають перевагу розважальній літературі, оскільки не можуть отримати нічого кращого. Поширеною була думка, що не має інших перешкод, крім комерційної системи книговидавання і мережі розповсюдження через офенів, щоб замінити шкідливу літературу на корисну. Подібні ідеологічні упередження, майже повна відсутність ділового досвіду, штучно обмежена (через брак україномовних шкіл) читацька аудиторія, а також сильна конкуренція з боку вже сформованої на той час російської книжкової індустрії — все це

разом заважало українській інтелігенції навіть обговорювати творення власної комерційної книги.

На протигагу їй малоосвічена читацька публіка була вільніша у своїх смаках, зокрема щодо подібної літератури. Лубочна книга стала першою спробою творення української масової літератури. Вона, у класичному вигляді, продукувалася з середини 1880-х до 1917 р. включно. На основі наявних показників репертуару української книги можемо припустити, що надруковано було близько 250 україномовних лубочних видань, загальний наклад яких склав кілька мільйонів примірників. Невибагливий її зміст задовольняв найпростіші запити широких верств населення. Хоча випадки звернення до творів красного письменства свідчить про існування зацікавлені та розуміння "високої" літератури. До 1905 р. лубочна книга друкувалася виключно ярижкою. Як правило, продукувалася багатотисячними накладками. Одним із найважливіших аргументів на її користь була вартість. Матеріальні обмеження змушували представників соціальних низів купувати лубочні, дешевші за звичайні комерційні книги, адже лубочна книга до 36 стор. коштувала 1,5—8 коп. проти 20—40 коп. у комерційних видавців. Крім того, офенська система книгорозповсюдження "з рук у руки" давала прекрасне знання запитів населення, відповідно продукувалася література, на яку був сталий попит. Вона творилася видавцями-комерсантами, враховувала, крім мови друку, ще й місцевий колорит, зокрема історичні події, особливості ментальності (гумор), народної культури (пісенний та казковий фольклор) та побуту. Крім того, яскрава обкладинка, збільшений шрифт, "пристрасний" сюжет — все це робило лубочну книгу привабливою та зрозумілою більшості читачів з соціальних низів.

Список використаної літератури

1. Блюм А. В. Русская лубочная книга второй половины XIX века / А. В. Блюм // Книга : исслед. и материалы. — 1981. — Сб. 42. — С. 94—114.
2. Брукс Дж. Грамотность и печать в России, 1861—1928 / Дж. Брукс // Чтение в дореволюционной России : сб. науч. тр. — 1992. — Вып. 1. — С. 82—99.
3. Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Нові українські книги / Б. Вільхівський // Зоря. — 1889. — Ч. 2. — С. 30—35.
4. Военно-статистический сборник. Вып. Россия / под ред. Н. Обручева. — 1871. — 922, 235 с.
5. Генеральный алфавитный каталог книг на русском языке (1725—1998) // Российская национальная библиотека : веб-сайт. — Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-case3/sc2.php/web_gak. — Загл. с экрана. — Дата обращения: 28.11.13.
6. Данилов В. Народные картинки на темы из украинской жизни / В. Данилов // Киевская старина. — 1906. — Т. 92, № 1. — С. 23—28.
7. Данилов В. Украинские народные лубочные песенники / В. Данилов // Киевская старина. — 1905. — Т. 89, № 6. — С. 213—228.
8. Доманицький В. Українське письменство року 1908 : бібліогр. огляд / В. Доманицький // Рада. — 1909. — 17 берез.
9. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798—1923. Вып. 1—4 / Нац. парлам. б-ка України. — К.; Х. : Либідь [та ін.], 1999—2005. — (Національна бібліографія України).
10. Ежегодник : обзор книг для народного чтения, 1893. — М., 1895. — С. 8.
11. Сфремов С. В тиснях рямцях. Українська книга в 1798—1916 рр. / С. Сфремов // Вибране / С. Сфремов ; упоряд., перекл. та пр. Е. Соловей. — К. : Наук. думка, 2002. — 760 с.
12. Залізняк М. Українська популярна література в 1909 р. / М. Залізняк // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Кн. 12. — С. 588—595.
13. Книга в Україні, 1861—1917 : матеріали до репертуару укр. кн. Вып. 1—15 : А—С / НАН України, Нац. б-ка України імені В. Вернадського. — К., 1996—2012. — (Національна бібліографія України).
14. Кримський А. Про лубочну українську літературу / А. Кримський // Зоря. — 1893. — № 17. — С. 340—341 ; № 18. — С. 361—362.
15. Лебедева В. Г. Судьбы массовой культуры России. Вторая половина XIX — первая треть XX века / В. Г. Лебедева. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. — 356 с. — Режим доступа: http://ec-dejavu.ru/m-2/Mass_culture-2.html. — Загл. с экрана. — Дата обращения: 28.09.13.
16. Лотман Ю. М. Литература в контексте русской культурологии XVIII в. / Ю. М. Лотман // Из истории русской культуры / ред.: Т. Кузовкина, В. Гехтман. — М., 1996. — Т. 4. — Гл. 2. — С. 84—94.
17. Лотман Ю. М. Массовая литература как историко-культурная проблема // О русской литературе : статьи и исслед. (1958—1993) / Ю. М. Лотман. — СПб., 1997. — С. 817—826.
18. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1 / О. Лотоцький. — Варшава, 1932. — 287 с. — (Праці Українського наукового інституту ; т. 6. Серія мемуарів ; кн. 2).
19. Накоряков Н. Вместо предисловия / Н. Накоряков // Жизнь для книги / И. Д. Сытин. — М., 1960. — С. 5—13.
20. Низовий М. А. Тематично-цільові аспекти українського дореволюційного книговидавництва (1901—1917) / М. А. Низовий // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. — 2012. — Вып. 37. — С. 160—171.
21. Огієнко І. Нариси з духовного життя наших селян / І. Огієнко // Рада. — 1909. — 26, 27 лют., 9 квіт., 4 черв.
22. Павлов М. А. Государственная регламентация чтения в России, 1890—1917 гг. : автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Павлов Максим Анатольевич ; С.-Петерб. гос. ун-т культуры и искусств. — СПб., 1999. — 18 с.
23. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения / А. С. Пругавин. — М. : журн. "Рус. мысль", 1890. — 282 с.
24. Ребеккини Д. Как крестьяне читали Гоголя. Попытка реконструкции рецепции / Д. Ребеккини // Новое литературное обозрение. — 2001. — № 49. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/rebek-pr.html>. — Загл. с экрана. — Дата обращения: 12.09.13.
25. Рейнблат А. И. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы / А. И. Рейнблат. — М. : Новое лит. обозрение, 2009. — 448 с.
26. Рейтблат А. И. Что нес с базара русский народ : (лубок в исследованиях последних лет) / А. И. Рейтблат // Новое литературное обозрение. — 2000. — № 44. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/44/84.html>. — Загл. с экрана. — Дата обращения: 23.11.13.
27. Репертуар української книги, 1798—1916 : матеріали до бібліографії. Т. 1—9 / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка. — Львів, 1995—2005.
28. Рубакин Н. А. Книжный поток / Н. А. Рубакин // Русская мысль. — 1903. — Кн. 12. — С. 176—179.
29. Сперанский М. Н. Гоголь в народной книжке и картинке / М. Н. Сперанский // Гоголевский сборник / Нежин. ин-т кн. Безбородко. — К., 1902. — С. 151—185.
30. Україномовна книга, 1808—1923 : бібліогр. покажч. : у 2 вип. / Нац. парлам. б-ка України. — К. : Абрис, 1996—1998. — (Українська книга у фондах Національної парламентської бібліотеки України).
31. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В. Вернадського, 1798—1916 : бібліогр. покажч. Вып. 1—4 / НАН України, Нац. б-ка України імені В. Вернадського / О. С. Онищенко (голова ред.). — К. : Абрис, 1996—2001. — (Національна бібліографія України).
32. Шевченко З. Українська література в Росії 1911 року : видання за іюль, август і сентябрь // Рада. — 1911. — 19 окт.
33. Чайченко В. Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети / В. Чайченко [Грінченко Б. Д.] // Зоря. — 1891. — № 14. — С. 276—277 ; № 15. — С. 297—298.
34. Brooks J. When Russia learned to read: literacy and popular literature, 1861—1917 / J. Brooks. — Princeton : Princeton university press, 1985. — XXII, 450 p.
35. Burke P. The "Bibliothèque bleue" in comparative perspective / P. Burke // La "Bibliothèque bleue" nel Seicento o della letteratura per il popolo / L. Andries [et al.]. — Bari ; Paris, 1982. — P. 59—66.

36. *Chartier R.* Les livres de la bibliothèque bleue / R. Chartier // Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime / R. Chartier. — Paris, 1987. — P. 247—270
37. *Schenda R.* Folklore e letteratura popolare. Italia-Germania-Francia / R. Schenda. — Roma : Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 1986. — 389 p.
38. *Spufford M.* Small Books and Pleasant Histories: Popular Fiction and its Readership in Seventeenth Century England / M. Spufford. — London : Methuen, 1981. — 275 p.

Українська лубочная книга рассматривается в контексте формирования отечественной массовой литературы с книговедческих позиций. Отмечаются специфические

признаки, которые выделяют ее массив из общего потока лубочной литературы Российской империи.

Ukrainian cheap popular book printed in a primitivistic style with brightly-coloured pictures generally referred to as "loobok-type" book is being considered from bibliological stand in the context of Ukrainian native popular literature formation. Specific features distinguishing its totality from the general stream of "loobok-type" printed matter of Russian Empire have been qualified.

Надійшла в редакцію 9 грудня 2013 року